

LUND UNIVERSITY

Texters form och formens mening

Lundblad, Kristina

Published in:
Perspektiv på bokens och läsandets förvandlingar

2019

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Lundblad, K. (2019). Texters form och formens mening. I K. Almqvist, & J. Paterson (Red.), *Perspektiv på bokens och läsandets förvandlingar* (s. 20-32). Bokförlaget Stolpe.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

TEXTERS FORM OCH FORMENS MENING

Kristina Lundblad

Det förflutnas röster bärs genom tiden, genom papper, sten och pergament. Vi läser texterna, vi läser dokumenten, vi läser stenen, papperet och pergamentet.

Föreställ dig att du är ute och vandrar i vildmarken, ensam och långt från all bebyggelse. Du har gått i timmar utan att se spår av mänsklig närvaro. Så får du plötsligt syn på en stor sten på vilken en text är inhuggen. Du går fram till stenen och med viss möda tyder du inskriften. Det står: *Du som läser detta skall dö*. En kuslig känsla drabbar dig, men eftersom bokstävernas form är ålderdomlig och texten lätt dold av lavar och mossor känner du ingen omedelbar rädsla. Det måste vara en mycket gammal inskrift, tänker du.

Bryt nu denna inre bild och tänk dig istället att du är ute och vandrar i vildmarken, ensam och långt bort från människor, när du plötsligt hittar en liten låda av metall. Försiktigt öppnar du den. Det ligger en Ipad i lådan. Du blir förvånad, så underligt med en sådan sak mitt i vildmarken! Du tvekar en stund, men sedan trycker du på startknappen. Skärmen vaknar till liv och en text framträder. Det står: *Du som läser detta skall dö*.

Vi ska alla dö oavsett vilka texter vi läser, så meddelandet i sig borde egentligen inte vara så omskakande. Det är en korrekt, lakonisk iakttagelse, om än dystert. Men ändå – vad betyder det, vem har skrivit det, vem riktar sig texten till och varför har någon placerat det här i denna obyggd? När du försöker förstå meddelandet – ensam som du är ute i vildmarken – då är det mediet, dess form och materialitet samt människans grafiska kommunikationshistoria du börjar analysera. Det är inte det medierade meddelandet, det vi brukar kalla innehåll. Det är dokumentets tekniska och materiella sammansättning – dess ålder, form och funktion – som du måste begrunda för att förstå det du läser, och det är frågor kring produktion, distribution och konsumtion du måste ställa för att begripa vilken relation du har till utsagan, dess avsändare och syfte.

När det rör sig om stenen, skulle frågor som dessa kunna ställas: Hur gammal är inskriften, är den äkta och tyder stenens placering på att platsen haft en speciell kulturell betydelse – rör det sig om en kultplats, något slags hednisk förbannelse?

Sådana frågor skulle inte Ipaden ge upphov till. Ipaden kan högst vara några år gammal, det vet du utan att behöva tänka efter. Själva meddelandet kan förvisso vara äldre – det skulle exempelvis kunna röra sig om ett citat från någon gammal inskription – men det är inte troligt att du skulle göra den reflektionen. Troligen skulle heller inte några funderingar om äkthet dyka upp. Det är för övrigt en i samband med alla slags artefakter märklig och intressant fråga. I fallet med stenen skulle den handla om huruvida texten, själva inskriften, är lika gammal som den ger intryck av att vara.

Vilka frågor skulle du ställa? Kanske frågor kring platsen och föremålets placering? Stenen har antingen fraktats hit eller, vilket är mer sannolikt, fått sin text inhuggen på plats. Relationen mellan Ipaden och meddelandet är mer komplicerad. Själva mediet, läsplattan, har placerats här genom en konkret, fysisk förflyttning i rummet och en fråga som ter sig akut är *när* och *av vem*. Batteriet måste ju laddas. Och vilket bidrar mest till känslan av obehag, läsplattan eller texten? Texten kan ha producerats här, i vildmarken, men den kan också ha tillkommit på en helt annan plats på jordklotet, och faktiskt alldeles nyss. Kommer det att dyka upp nya meddelanden på Ipadens skärm, eller är det meningen att det är just denna text som ska synas när man väcker läsplattan, undrar du nu. Eller, slår det dig sedan, när *jag* väcker den till liv. *Vet* någon att jag är här? *Ser* någon mig i denna stund, ser den som skrivit texten mig – är meddelandet rent av riktat till mig? Nu blir du rädd. Du får hjärtklappning, du vill fly – men vart? Du ser dig om. Finns det kameror? Hörs det något, steg ...andhämtning?

Den italienske paleografen Armando Petrucci diskuterar i en av sina studier den tidiga medeltidens syn på texters läsbarhet.¹ Handskriftsproduktionen var fram till omkring 1200-talet, då det växte fram en sekulär marknad för universitetsböcker, koncentrerad till klostervärlden. Här betraktades läsande och skrivande som helt separerade aktiviteter och de munkar som arbetade i skriptorierna behövde inte nödvändigtvis vara läskunniga. Tvärtom kunde det till och med vara en fördel om de inte var det; i en text från 900-talets senare del rekommenderar benediktinermunken Ekkehard I vid klostret i Sankt Gallen att man som skrivare skulle välja munkar som var lite tröga, *”ad literarum studia tardiores”*, och inte så lämpade för studier.²

För oss ter det sig naturligt att läsande och skrivande hänger samman. Att orden man skriver förknippas med det innehåll som ska förmedlas är självklart och kommer exempelvis till uttryck när ordet *skriva* används synonymt med *författa*. För de medeltida skriptoriernas skrivare handlade arbetet emellertid inte om att författa utan om att kopiera befintliga texter, alltså återskapa de tecken vi kallar bokstäver, tecken som är godtyckliga och kan ritas av på samma sätt som man kan kopiera ett abstrakt mönster eller en föreställande teckning. Det är ju fortfarande så vi som barn lär oss att skriva – om vi får lära oss att skriva för hand – genom att ”rita av” bokstäverna.

Att ordet *skriva* ofta används som en synonym till *författa* torde också spegla den betydelseförskjutning som av allt att döma ägt rum under seklernas gång när det gäller orden *text* och *bok*. Från att ha betraktats som något materiellt och tillverkat har *text* och *bok* blivit alltmer liktydiga med *litteratur* eller *innehåll*.³ ”Köp böcker av Elena Ferrante”, uppmanar en av de stora nätbokhandlarna oss, men inte har Ferrante gjort några böcker. Böcker tillverkas ju, som den amerikanske bibliotekarien Roger E. Stoddard påpekat, inte av författare utan av skrivare, tryckare, tryckpressar och andra maskiner.⁴

Resultatet av författande kan materialiseras i ett oändligt antal olika dokument och på så sätt distribueras om och om igen, över tid och rum. De äldsta texter vi äger har förts vidare genom seklerna på detta vis och den nyutgivna pocketbokens text kan mycket väl ha sitt ursprung i en två tusen år gammal papyrusrulle. Innehållet materialiseras i form av dokumentets text, en text som representerar det abstrakta verket, det som författaren är upphovsman till. Det kan dyka upp som inskrift på en sten, i en tryckt bok, på skärmen till en läsplatta och i en mängd andra dokumentformer.

Varje enskild representation är en oskiljbar del av den materiella manifestation som dokumentet utgör – fast endast när vi talar om analoga medier. I digitala medier är förhållandet mellan texten och den hårdvara som texten framträder på och genom, som så att säga motsvarar papperet i en tryckt bok, mer tillfälligt. Medan papperet både lagrar och visar texten, så är lagring och visning separerade hos den digitala texten. Det vi ser när vi läser en digital text på vår egen dator, läsplatta eller mobil hänger ihop med en kod som vi inte ser och som kan vara lagrad någon helt annanstans. Därför är digitala texter rörligare och flyktigare och därför framstår också meddelandet på skärmen till läsplattan i den inledande

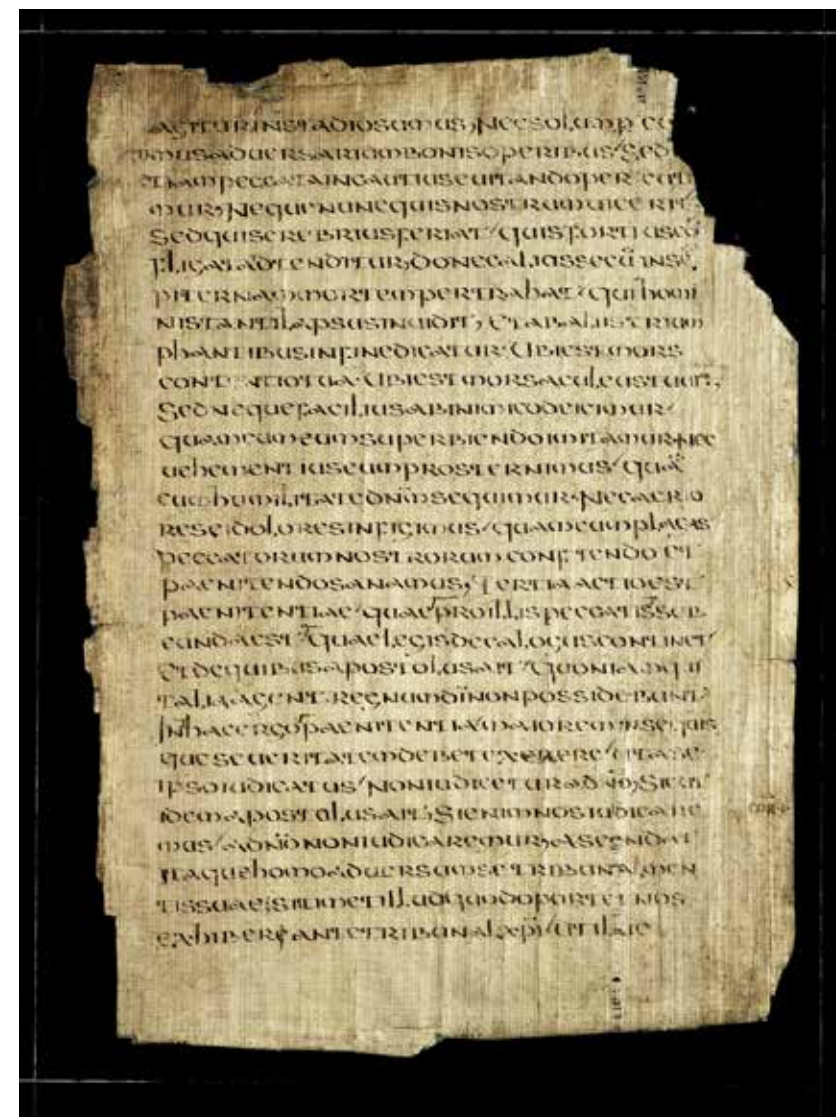
lilla vildmarksfiktionen som mer skrämmande än samma budskap gör när det medieras som steninskrift. Vi läser nämligen inte endast bokstäverna och orden utan dokumentet som helhet. Vi tolkar den enhet som ett dokument är, en enhet av å ena sidan ordens och meningarnas språkliga innebörd och, å den andra, bokstävernas form, textens utseende och egenskaperna, uttrycken och förmågorna hos de material och tekniker som använts. Vi läser dokumentet, själva föremålet, och förstår att steninskriften är gammal och att texten på Ipaden står i förbindelse med andra saker än enbart den lilla plattan av plast och metall, och med fler personer än bara mig som läsare.

★

Den tidiga medeltidens åtskillnad av läsandet och skrivandet framgår, menar Armando Petrucci, tydligt av de handskrifter som bevarats från tiden. Texterna skrevs med *scriptio continua*, vilket innebar att alla ord följde på varandra utan mellanrum. Någon interpunktion användes inte och växlingen mellan stora och små bokstäver hade heller inte introducerats. Skrivarna, menar Petrucci, hade inte någon tanke på läsaren, utan uppfattade skrivandet och avskriften som ett självändamål.⁵ Att framställa sidor med jämna linjer av obrutna bokstavsföljder svarade mot ett estetiskt ideal vars princip om visuell harmoni var viktigare än textens läsbarhet.⁶

Gutenbergs uppfinning av den lösa trycktypen förändrade den mänskliga kommunikationen, och därmed också samhället, i grunden.⁷ Med skriften kunde tankar och idéer externaliseras och bevaras oberoende av sin upphovsman; med trycket kunde texter massproduceras i, i princip, identiska kopior. Människor på olika platser och i olika tider kunde läsa och förhålla sig till samma text och fick därigenom en gemensam utgångspunkt för tänkande, samtal och kunskapsackumulation. Den förändringsprocess som trycktekniken möjliggjorde skulle i många avseenden bli självgenererande, inte minst genom att omforma villkoren för både tänkande och kommunikation.

Redan år 1500 hade trycktekniken spridit sig till de flesta europeiska länder och man beräknar att omkring 20 miljoner exemplar av 30–40 000 olika editioner hade lämnat tryckpressarna.⁸ Nu var läsbarhet viktigt. Medan klostrens skriptorier framställde handskrifter för en avgränsad,

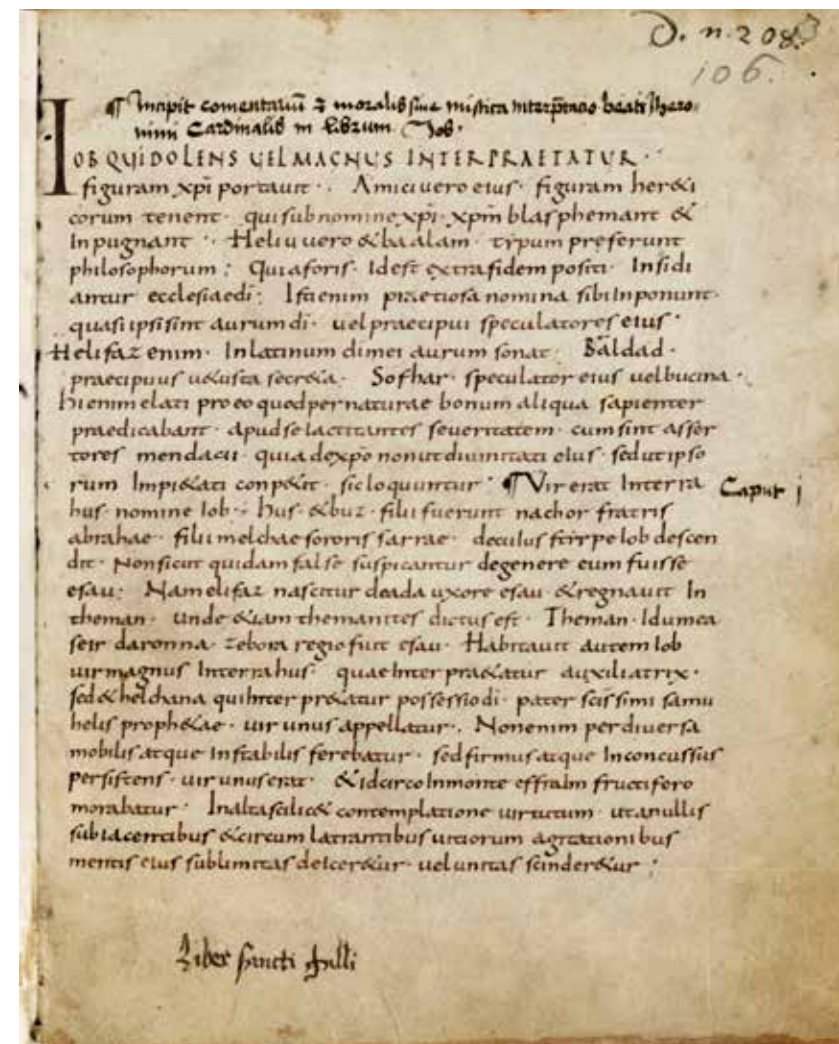
Papyrusfragment från sent 600-tal eller tidigt 700-tal, rymmande ett avsnitt ur en av Augustinus predikningar. Texten är skriven i *scriptio continua* med uncialskrift.

religiös sfär handlade trycket om näringsverksamhet, marknad och pengar. Investeringarna i pressar, stil och papper måste ge avkastning och därför måste produkten – trycksakerna – tilltala potentiella köpare. Hur åstadkom man detta?

Att tilltalas av ett tryck, en bok exempelvis, handlar inte bara om att boken ska vara vacker. Den ska också vara användbar och fungera optimalt som både textförmedlare och föremål. Europas förste tryckare, Johannes Gutenberg, hade av naturliga skäl inga tryckta förlagor vars typografi han kunde imitera. Istället lånade han den handskrivna bokens form, något som antyder att han inte betraktade sin uppfinning som ett brott mot traditionen, utan kanske snarare som ett sätt att framställa det vi kallar handskrifter, fast med en förbättrad teknik. För Gutenberg och hans samtida var ju inte handskriften en *handskrift* utan helt enkelt en vanlig bok med text tillkommen på vanligt sätt. Det är först när saker börjar tillverkas maskinellt som det handgjorda uppstår som en distinkt kategori.

Handskriftsstilar – skrifter – av olika slag hade utvecklats under seklernas gång och de var mer eller mindre knutna till geografiska områden. Den skriftform som kallas karolingisk minuskel utvecklades från 800-talet i Karl den Stores rike. Den blev vida spridd, men fick under 1100-talet konkurrens av en ny skrift, den gotiska. Gotisk skrift spreds framför allt i norra Europa och hade när Gutenberg skulle trycka sina biblar länge varit dominerande i bland annat de tyskspråkiga regionerna. För Gutenberg tedde det sig, kan vi anta, därför naturligt att efterlikna de gotiska bokstavsformerna när han skulle ta fram sina trycktyper, liksom det var ganska givet att ställa upp texten på sidorna enligt samma mönster som i de handskrivna biblar han var bekant med.

Att den första tryckta boken i Europa, Gutenbergs så kallade B42:a (den har 42 rader per sida), knappast går att skilja från tidens gotiska bibelhandskrifter kan tyckas ironiskt för den som tänker sig att en ny, revolutionerande teknik också ska ha ett helt nytt uttryck.⁹ Men betänker vi fenomen som datorns ”skrivbord” och ”papperskorg”, eller det faktum att vissa filtyper kallas ”e-bok” och går att ”bläddra” i, så inser vi snart att Gutenberg var interaktionsexpert *avant la lettre*. För även om vi antar att den utformning han gav sitt bibeltryck inte var uttryck för några medvetna, strategiska överväganden utan snarare handlade om en intuitiv uppfattning av att *det är så här en bibeltext ska se ut*, så manifesterar formen hos B42:an grundregeln för hur all grafisk form fungerar – det vi är vana vid tar vi lättare till oss. Saker och former som vi ser dagligen blir nästan

Den karolingiska minuskeln ligger till grund för våra gemena bokstäver. Bilden ovan visar en kommentar på Jobs bok, skriven av Pseudo-Hieronymus under 800-talet, möjligen i Sankt Gallen-klostret.

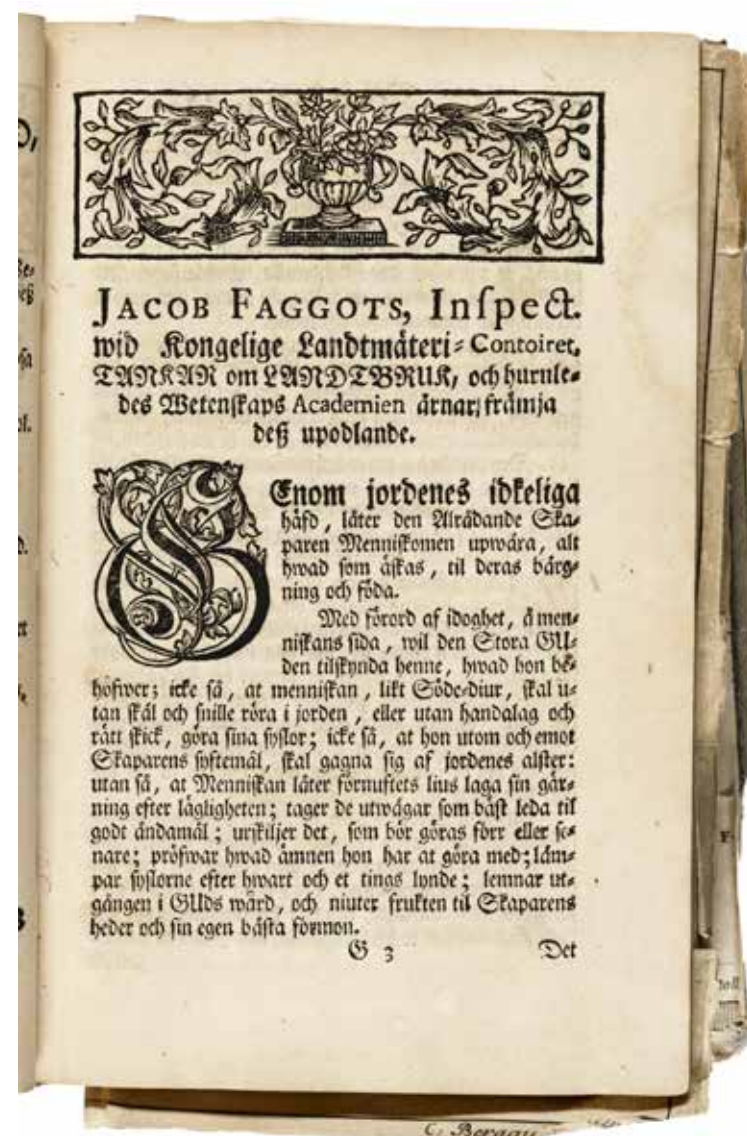
osynliga, de naturaliseras genom upprepning, och det är först när formen ändras, när frukostflingornas förpackning eller internetbankens hemsida byter utseende, som vi lägger märke till att de alls har en grafisk form.

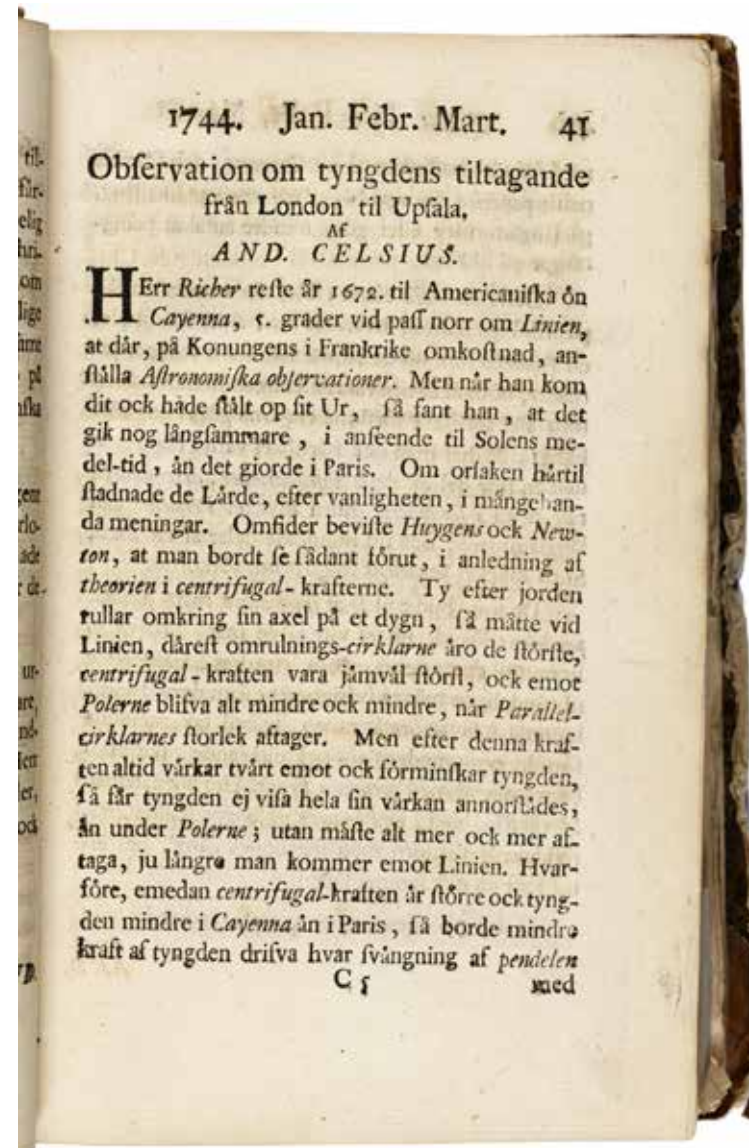
Att bläddrandet, som är en gest betingad av kodexens konstruktion, har överförts i den digitala miljön i form av simulerade bläddringsfunktioner i e-böcker tyder på att själva bläddringsgesten fyller en funktion i de kognitiva processer som är i omlopp när vi söker och tar del av texter.¹⁰ Fenomenet kunde i så fall tjäna som exempel på det som kallas *embodied cognition* och som i grova drag handlar om att hjärnan inte opererar isolerat utan i samklang med kroppen i övrigt. Vi är trots allt fysiska varelser och vi orienterar oss i en fysisk värld där kroppars utsträckning, material, form och andra egenskaper i högre grad än vi kanske vill tro sätter ramar för vårt tänkande och handlande.

Men kognitionsvetenskap är bara en infallsvinkel på frågan om människans samspel med kommunikationsmedierna och kanske inte den mest intressanta. Kulturhistorien och kritiska ansträngningar att tränga bortom det som vi tar för givet kan ofta ge oss betydligt mer användbara redskap att förstå hur vi och samhället påverkas av mediers form och teknik.

Att den gotiska skrift som Gutenberg och de tidiga tryckarna imiterade trängde undan den stil som Karl den store hade infört, den karolingiska minuskeln, hade historiska och politiska orsaker, precis som den karolingiska stilens införande hade. Den skulle för övrigt komma att ligga till grund för de i modern tid mest använda typsnitten, antikvatypsnitten. Renässansens kulturelit sökte sig tillbaka till de romerska författarna och tog för givet att de avskrifter de fann var ursprungliga, det vill säga skrivna under romersk tid, varför också handstilen de var skrivna med fick ligga till grund för de typsnitt som man i tryckets barndom utvecklade i Venedig och kringliggande områden – antikvan. I själva verket var emellertid handskrifterna tillkomna under karolingisk tid, och skrivna med den karolingiska minuskeln. Våra egna gemena bokstäver har sin grund i detta missförstånd – de bygger på den karolingiska skriften men kom till oss via de venetianska stilskärarna och (den icke-antika) antikvans vidare spridning via stilskärare och tryckare som Garamond, Baskerville och Bodoni.

Sida från 1739 ur Vetenskapsakademiens
Handlingar i fraktur.

1743 övergick Vetenskapsakademien till att låta sätta sina Handlingar i antikva, därmed hade ett viktigt steg tagits i svensk typografi. Svensk stil, som frakturstilen kallades, skulle efterhand helt få ge vika för antikvan.

Komplexa, historiska processer – med politiska, kulturella, ekonomiska och tekniska ingredienser – låg alltså bakom det faktum att tryckta böcker sattes med gotiska stilar i norra Europa och med antikvastilar söder om Alpena. Historien påverkar stilens utformning. Men också det motsatta är sant – att stilens visuella uttryck påverkar läsaren och inverkar på hur vi uppfattar det vi läser.

De mest välbekanta gotiska typsnitten är frakturstilarna och det räcker att föreställa sig att utgåvorna av Karl Ove Knausgårds självbiografiska svit *Min kamp* hade titeln satt i fraktur för att åskådliggöra den effekt ett typsnitt kan ha. Frakturen hade förstärkt titelns redan kontroversiella karaktär bortom det acceptabla. Och om hela boken varit satt med fraktur hade ingen kunnat läsa den. Vi uppfattar fraktur som mycket svårläst, men för drygt två hundra år sedan var det tvärtom antikvan som var oläsbar. Det är förstas en vanesak, men att något blir en vana har sina orsaker. Gotiska typsnitt användes för allt tryck på folkspråk i Sverige fram till 1700-talets mitt, då en häftig strid mellan förespråkare för antikvan och förespråkare för frakturen bröt ut i Vetenskapsakademien.¹¹ På grund av sin dominans kallades frakturen för *svensk stil*. Den uppfattades av sina förespråkare som patriotisk och protestantisk, medan antikvan ansågs utländsk, katolsk och svårläst. Linné hörde till antikvans anhängare och så småningom vann, som vi vet, denna typsnittsform över frakturen. I Tyskland levde emellertid frakturen kvar in på 1940-talet, vilket i hög grad förklarar varför den ofta associeras med högerextrem ideologi. För nazisterna blev den dock ett problem. När länder där antikvan sedan länge var etablerad ockuperades av tyskarna visade det sig att ingen kunde läsa deras propagandaskrifter och administrativa dokument – de var ju satta i frakturstil. Saken löstes med hjälp av *fake news* – Martin Bormann förklarade att man funnit att gotisk skrift i själva verket var judisk och därför skulle hädanefter allt tryck sättas med antikvastilar.¹²

★

Dokument formas av människan, men dokument formar också människan. Bara en av tio kan skilja annonser från nyhetsartiklar meddelade medierna för ett tag sedan. Att vi säger "meddelar medierna" är talande. Det skvallrar om kommunikationsteknikens makt att skapa inflytelserika institutioner och samhällsfunktioner och det är just den makten som annonsörer parasiterar på när de imiterar nyhetsjournalistikens grafiska form, en form som vi läser innan vi ser vad det egentligen står i texten.

-
1. Paleografi är vetenskapen om skriftens utveckling och användning i äldre tid samt läsning och tolkning av handskrifter.
 2. Armando Petrucci, *Writers and Readers in Medieval Italy*, red. och övers. Charles M. Radding, New Haven/London: Yale University Press, 1995, s. 135.
 3. Jämför Kristina Lundblad, "Föreställningar om förlag. Gränser mellan produktion och förmedling i den svenska bokvärlden, 1600-tal till idag", i *Bibliis*, nr 72, 2016, s. 3–11.
 4. Stoddard, Roger E. "Morphology and the book from an American perspective", *Printing History*, nr 17, 1987, s. 2–14.
 5. Petrucci a.a., s. 134.
 6. Ibid.
 7. Då textsidor förr sattes för hand, användes *typer* – i regel gjutna i metall med spegelvända teckenavgjutningar, ungefär som stämplat – som placerades efter varandra för att bilda ord, meningar, stycken och sidor. Vid tryckningen färgades typerna med tryckfärg innan de pressades mot tryckarket.
 8. Lucien Febvre, & Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*, Paris: Albin Michel (1958) 1971, s. 350.
 9. Den grundligaste genomgången av Gutenbergs bibeltryck finner man i Eric Marshall White, *Editio Princeps. A History of the Gutenberg Bible*, London/Turnhout: Harvey Miller Publishers, 2017.
 10. Jämför Kristina Lundblad, "Kodexsimulationer", *Bokhistorier*, Stockholm: Signum bokförlag, 2007, s. 95–105.
 11. Se Nils Nordqvist, *Antikvan och vetenskaperna. Svensk typografi omkring åren 1703, 1743 och 1783*, Stockholm: Bokvännerna, 1965.
 12. Valter Falk, *Bokstavsformer & typsnitt genom tiderna*, Stockholm: Ordfront förlag (1975) 1989, s. 23f.
 13. Se exempelvis "Nio av tio kan inte skilja annons från nyhet", *Svenska Dagbladet*, 2019-11-30.